

INHOUD

Proloog. De metamorfose van Moskou	11
1 Het maaiveld van Glazok	19
2 De leegte van Siberië	61
3 Tussen Kafka en Gogol	92
4 De zaak Repin	140
5 Ode aan de eenling	170
6 Macht over het verleden	191
7 Rechtspraak achter de tralies	240
8 Spionnenstaat	269
9 Vechten tegen de bierkaai?	298
10 De prijs van vrijheid	316
11 De hemel boven Glazok	342
Dankwoord	361
Register	362

Proloog

DE METAMORFOSE VAN MOSKOU

Tijdens het wereldkampioenschap voetbal in juni 2018 zat ik in Moskou te lunchen met een jonge collega van een Nederlands ochtendblad. Hij is gretig, geïnteresseerd, slim, nieuwsgierig en heeft een prima pen. We spraken over de opgewekte sfeer in de stad met al die gezellig bierdrinkende en rondhossende *fanaty*, zoals voetbalfans in het Russisch heten. Heel Rusland, zei hij, was blij met de goede prestaties van het nationale team, dat de avond daarvoor totaal onverwacht van Spanje had gewonnen. De stad was na afloop van de wedstrijd een zee van toeters en bellen.

Ik had de match gezien op een enorm scherm in een studio van Russische vrienden, die dol zijn op voetbal. De stemming was opperbest, maar naarmate de avond vorderde versomberde de sfeer. De aanwezigen, een glas bier of wodka in de hand, waren zonder uitzondering voor Spanje, want het idee dat Rusland wereldkampioen voetballen zou kunnen worden beschouwen ze als een propagandatriomf voor Poetin. Toen ik dat aan mijn Nederlandse collega vertelde zei hij stomverbaasd: 'Jij bent de enige die zulke Russen kent!'

'Ik ben dan ook een ouderwetse mensenrechtenactivist,' grapte ik, en hij keek me aan alsof ik een fossiel was uit het stenen tijdperk. Als een mensenrechtenmammoet belandde ik vervolgens in zijn krantencolumn over het WK in Moskou.

Na de wedstrijd ging ik met mijn vrienden naar een gerenommeerde galerie, waar een vernissage plaatsvond van een expositie van voetbalcartoons. De conservator had moeite gehad toestemming te krijgen, want de bekende cartoonist Andrej Bilzjo, bij de overheid onbemind, tekende de voetbalfans als hersenloze massa met schreeuwende monden en grappige tekstballon-

netjes en dat was op dat moment geen populaire interpretatie van de volkssport. Aan mij waren ze wel besteed. Na de opening namen we de lift naar het dakterras met schitterend uitzicht over Moskou.

Terwijl beneden ons de vreugdekreten en claxons door de straten schalden, dronken wij met uitzicht op de gouden koepel van de Christus Verlosser-kathedraal champagne onder de Moskouse sterrenhemel. Ik zag een *anchor woman* van een kritisch radiostation, de zanger van een beroemde rockband, een architect van naam, een in het Nederlands vertaalde dichter en vele toppers uit de kunstwereld. Hier was geen *Putin-Versteher* te bekennen. Dit was de kloof tussen het volk en de westersgezinde intellectuelen ten voeten uit, dacht ik.

De Russische overheid heeft altijd een afkeer gehad van onafhankelijke intellectuelen. Ze werden gemarginaliseerd, vaak bespot, gehoond of vervolgd. Vechten voor vrijheid van meningsuiting was in de Sovjet-Unie altijd verdacht, maar ook in het postcommunisme Rusland van Poetin worden mensenrechten opnieuw als een lastig westers importproduct beschouwd. In de rest van de wereld lijkt het respect voor het vrije woord eveneens op zijn retour. Steeds meer draait om machtspolitiek, complottheorieën en angst voor de ander en dat lijkt me een forse stap achteruit.

Bijna een halve eeuw loop ik nu in Rusland rond. In 1979 studeerde ik, 25 jaar oud, een jaar aan een Theaterinstituut in Leningrad. Partijleider Leonid Brezjnev, de logge man met de zware wenkbrauwen, was toen de belichaming van de 'stagnatie', maar de Unie van Socialistische Sovjetrepublieken leek voor eeuwig vastgevroren in zijn versleten ideologie. De Stalin-terreur was een schaduw uit het verleden, maar ook bureaucraat Brezjnev stuurde dissidenten naar strafkampen.

In 1987 keerde ik terug als correspondent voor *NRC Handelsblad* in Moskou, toen hervormer Michail Gorbatsjov zijn *perestrojka* afkondigde en het land ongewild in een revolutie stortte. Hij gaf de Russen het vrije woord terug en liet politieke gevangenen vrij. De laatste jaren bereis ik het Rusland van au-

toeraat Vladimir Poetin, die de status van grootmacht wil herstellen. In zijn poging tot restauratie probeert hij nu internet onder controle te krijgen. Die halve eeuw vormt zo een ideale spanningsboog voor mijn verhaal.

HIPPE METROPOOL

Als ik nu met de nieuwe shuttle van vliegveld Sjeremetjevo – sinds kort naar Aleksandr Poesjkin vernoemd – naar het Wit-russische station aan het begin van de Tverstraat zoef, verbaas ik me nog steeds over de metamorfose van Moskou, dat mij vertrouwd was als de grauwe hoofdstad van het Sovjetcommunisme. Langs de oever van de rivier skaten, steppen en segwayen jonge Moskovieten met paardenstaarten in hip sporttenu en op de terrassen van de Kamerherensteeg en de Smedenbrug drinken goedgeklede Russen lattes en muntthee.

In de trendy restaurants onderscheiden de menu's zich in niets van die in willekeurig welke andere metropool. In warenhuis Goem (de oude afkorting staat voor 'Staatswarenhuis') op het Rode Plein zitten alle dure winkelketens ter wereld. Voor zes euro kun je koffie drinken op een zonnig terras op het Rode Plein, met uitzicht op het mausoleum waar het gebalsemd lijf van Lenin meer dan honderd jaar na de Oktoberrevolutie nog altijd ligt opgebaard.

Rondom de Patriachenvijver, beroemd geworden door Michail Boelgakovs satirische roman *De meester en Margarita*, ontbijten zakenlui en vrouwen met schoothondjes aan tafeltjes buiten, een plaid tegen de kou over hun knieën. Kijk door je oogharen naar de negentiende-eeuwse herenhuizen en je waant je in het centrum van Parijs. Jongens snellen te voet of op de fiets met grote voedselmanden van Yandex of Fedora op de rug naar hun klanten. En achter het Kremlin, waar vroeger het sombere hotel Rossia stond – waarvandaan ik ooit als jonge journalist wijsneuzig tv-commentaar gaf op de politieke omwentelingen in Rusland – verrees het landschapspark Zarjadje ('Achter de markt'), dat vanaf nog wat kalige kunstmatige heuveltjes een verpletterend uitzicht biedt op de Torens van de Macht. Moskou is de afgelopen dertig jaar onherkenbaar veranderd.

SCHIMMEN UIT HET VERLEDEN

Ik heb hele andere herinneringen aan het Moskou en Lenin-grad van de jaren zeventig. Grauwe straten met stukgereden asfalt, historische panden met afgebladderde façades en walmende schoorstenen van stadsfabrieken. Rammelende Wolga's met stinkende uitlaatpijpen en militaire transportwagens waarbij op de laadbak voor alle duidelijkheid het opschrift 'mensen' stond. Opgebroken stoepen met gapende putten zonder deksel, onzichtbaar in het donker. Overvolle kreunende trolleybussen. Norse slechtgeklede mensenmassa's, die altijd halfhollend op weg waren van niks naar nergens. Dronkenlappen bij bierkiosken, zachtjes heen en weer schommelende straatlantaarns die nauwelijks licht gaven en holle politieke leuzen op alle gebouwen van de stad.

De schappen in de winkels waren leeg en het personeel was onvriendelijk, murw van het nee verkopen tegen boze klanten op zoek naar iets bruik- of eetbaars. De taal zat vol met woorden die op armoede wezen, zoals *defitsit* (tekort) of *kolbasnye desantniki* (worstparachutisten); zo noemde men mensen uit de hongerige provincie die ergernis opriepen omdat ze levensmiddelen kwamen scoren in de net iets beter bevoorradete stad.

De schaarse restaurants hadden menukaarten waar bij de meeste gerechten in de kantlijn met potlood 'niet verkrijgbaar' stond gekrabbeld. Boekwinkels als Het Huis van het Boek verkochten de spotgoedkope *Verzamelde Werken* van Lenin, Tsjechov en Tolstoj op kladpapier en geretoucheerde posters van de bejaarde leden van het Politbureau, de leiding van de Communistische Partij. Platenzaken grossierden in praktisch gratis dik vinyl van platenmaatschappij Melodia, vooral klassiek of Sovjetvariété – zeker geen jazz, laat staan westerse popmuziek.

En overal die eindeloze rijen klanten voor hompen vlees, vieze worst en graatmagere vis, voor tv's en ijskasten, voor sinaasappels, voor elektronische apparatuur, voor zeep, panty's, ondergoed of lipstick. Aan alles was gebrek.

Het was een maatschappij met twee gezichten: warm, vriendelijk, humoristisch en gul in de beslotenheid van keuken en

vriendenkring; kil, gesloten, formeel en huichelachtig in de buitenwereld. Mensen waren van nature op hun hoede. Dat was behoorlijk wennen voor een vrije westerling.

ONDERGANG VAN EEN IMPERIUM

Als correspondent van *NRC Handelsblad* woonde ik van 1987 tot 1991 in een van kakkerlakken vergeven flatje aan de Kroetitski Val in de Proletariërswijk in Moskou, aan de rand van een enorme bouwput, waar al die jaren niets verrees. Voor de deur stond een politiepost die mijn contacten met de bevolking tot een minimum moest beperken.

Toen Gorbatsjov in 1985 aantrad als nieuwe partijleider leek hij niet meer op het oog te hebben dan een cosmetische aanpassing van het systeem, maar wat begon als een voorzichtige poging het land te moderniseren eindigde in het uiteenvallen van een imperium. Zijn *perestrojka* (verbouwing) en *glasnost* (openbaarheid) leidden tot de bevrijding van Oost-Europa en gaven de Russen voor het eerst in een eeuw hun burgerrechten terug. De kostbare wapenwedloop en de dalende olieprijs in combinatie met de totaal vastgelopen planeconomie deden de USSR in 1991 uiteindelijk bezwijken.

De zes jaar Gorbatsjov maakten een einde aan de Koude Oorlog en een begin met wederzijdse ontwapening, maar binnen de Sovjet-Unie werd met de dag duidelijker hoe groot de problemen waren en hoe moeilijk de omschakeling naar de vrije markt en politieke pluriformiteit zou worden. Niemand in Oost of West had een goed recept voor deze revolutie en men struikelde van de ene crisis naar de andere.

Toen Gorbatsjov in 1991, na een mislukte staatsgreep door zijn eigen politieke top, werd verjaagd door zijn concurrent Boris Jeltsin en de USSR uiteenviel, veranderde het straatbeeld. De kalasjnikov dook op. Postcommunistische zakenlieden met gouden kettingen en dure Rolexen lieten zich door in pak gestoken chauffeurs rondscheuren in gepantserde Hummers met bodyguards met opgeschoren koppen op de achterbank. ‘Rode directeuren’ maakten handig gebruik van de privatisering van

hun staatsfabrieken, en profiteerden daarbij van het feit dat niemand in de ruileconomie Rusland de waarde van geld kende. Het scheldwoord 'oligarch' deed zijn intrede.

In de strijd om de verdeling van staatseigendommen ontstonden bendeoorlogen die duizenden jongemannen het leven hebben gekost. Vaak waren dat beroepssoldaten, die het failliete Rode Leger de rug hadden toegekeerd en werk zochten in de snel opbloeiende beveiligingssector. Hun grafmonumenten, versierd met in het zwarte marmer gefreesd wapentuig, zijn te vinden op alle kerkhoven van de stad. Zo ging dat tijdvak de geschiedenis in als 'de woeste jaren negentig' of zelfs 'de burgeroorlog'.

De abrupte overgang van communisme naar kapitalisme verbijsterde de politiek naïeve bevolking, die in het arbeidersparadijs weliswaar niets kon kopen, maar wel verzekerd was van een baan, gratis gezondheidszorg en vakbondsreisjes naar de Krim. Groot was de schok toen het kapitalisme niet het beloofde paradijs bleek te brengen. Tot de bedelstaf gebracht begonnen de weerloze Moskovieten op straat te handelen in alles van waarde. Tweedehands kleren, iconen, antieke meubels, boeken, platen, strijkijzers, lampenkappen, oude oorlogsmedailles, communistische parafernalía, bontmutsen: het centrum veranderde begin jaren negentig in één grote vlooiemarkt. Rusland werd vrij, maar de Russen vochten voor fysieke overleving.

DE WELVAART NAM TOE

Tegen het einde van dat decennium begon de situatie te normaliseren, maar pas met het aantreden van Vladimir Poetin verbreedde de welvaart zich langzaam van de kleine maffia van oligarchen naar een opkomende middenklasse. Aan de ergste criminele excessen werd een einde gemaakt, en dankzij de olie- en gasbonanza stegen de salarissen en pensioenen en daalde de werkloosheid.

Poetin bracht rust, orde en groeiende welvaart en daarmee werd hij voor veel Russen een held. Dat komt op de gemiddelde

westerling vreemd over: een autoritaire leidersstijl, nepotisme, minachting voor de rechtsstaat, onwil of onvermogen om economische hervormingen door te voeren en inperking van politieke vrijheden zijn in westerse ogen geen toonbeeld van goed staatsmanschap.

De Russen zien dat anders. Historisch gesproken is de tsaar, revolutionair leider, partijvoorzitter of president in Rusland of de Sovjet-Unie altijd een factor van grote betekenis geweest. Het land heeft geen democratische tradities, laat staan onafhankelijke gerechtelijke instituties die een scheiding der machten garanderen. Wat er ook mis moge zijn in het land, de leider krijgt daarvan doorgaans niet de schuld; het is altijd de klik daaronder die het land aan de bedelstaf brengt. Op die manier pleiten ook veel Russen Poetin vrij.

Maar het wonder begint uitgewerkt te raken. Russen weten heel goed dat het geld dat hun economie oplevert vooral bij de beschermelingen van de politieke top belandt. Corruptie wordt in Rusland gezien als een natuurramp waartegen je je niet kunt wapenen, maar iedereen ziet dat de kloof tussen arm en rijk nog nooit zo groot is geweest. Volgens recent onderzoek van Crédit Suisse is Rusland zelfs de Verenigde Staten inmiddels voorbijgestreefd: 10 procent van de Russen bezit 83 procent van de rijkdommen van het land (in de vs is dat 76 procent) en het aantal miljardairs is in één jaar tijd gestegen van 74 tot 110. Het verklaart de nostalgie naar het verleden, waar Poetin als het uitkomt handig gebruik van maakt.

AVONTUREN IN HET WILDE LAND

Dit boek is mijn persoonlijke verhaal, geschreven voor een generatie die de Koude Oorlog niet heeft meegemaakt. Heeft het einde van het communisme vooruitgang gebracht en zijn Russen nu beter af dan hun ouders en grootouders? Wat heb ik zien veranderen en wat is er hetzelfde gebleven? Welke rol speelt het dramatische verleden in het moderne Rusland en kunnen of willen de machthebbers zelf wel loskomen van een eeuw knechting? Ik richt mijn blik daarbij vooral op de rechts-

staat, vrijheid van informatie en het vrije woord – in mijn jeugd belangrijke bakens in een Europa dat getekend was door de Tweede Wereldoorlog. Die bakens staan er niet meer zo florissant bij, niet in Rusland en evenmin in de rest van de wereld, maar voor mij zijn ze nog altijd richtinggevend.

Op mijn reizen door Rusland heb ik me laten leiden door de verhalen van gewone mensen. Die zijn hier wild, onvoorspelbaar, onopgesmukt, wreed, kolderiek, absurd en ontroerend. Het zijn juist mijn gesprekken met die Russen die me steeds weer laten zien hoe diep de machthebbers kunnen ingrijpen in het leven van elk individu en mijn verbazing voeden over hoe vindingrijk mensen daarmee om weten te gaan.

Rusland is voor mij het drama van de geschiedenis, de uitgestrektheid van de toendra en tajga, het contrast tussen de warmte in vriendschappen en het Siberische koudefront van de harde overheid, exuberantie naast slaafse onderworpenheid, de poëzie van de Russische taal tegenover het Orwelliaanse jargon van de machthebbers en nog veel meer. Saai is het nooit.

Post uit Rusland gaat over die eeuwige spanning tussen de *vlast* (de macht) en de burger. Natuurlijk kijk ik met een persoonlijke blik naar dat gevecht, en mijn sympathie ligt onveranderd bij de eenling.

HET MAAIVELD VAN GLAZOK

Moskou is Rusland niet, en daarom begint dit verhaal in de zomer van 2018 in het dorp Glazok. Een dorp als veel andere, bestierd door vrouwen omdat de mannen elders werk moeten zoeken. Het platteland in Rusland loopt leeg en dus heeft het dorp heimwee naar het communisme met zijn zorg van wieg tot graf. Het geheugen is selectief.

De brug over het riviertje Woud-Woronezj is stuk. De taxichauffeur uit Mitsjoerinsk, met wie ik de afgelopen twintig minuten nogal van mening verschilde over het neerschieten van een passagiersvliegtuig boven de Oekraïense Donbas, keert om en kiest de weg langs het kerkhof. Met een grote boog rijden we recht op het grote gele schoolgebouw met witte zuilen af, waar mijn gastvrouw Arina op me staat te wachten: een slank meisje in een lichtgroene korte broek en t-shirt, een blauw zonnehoedje op het sluk voor de ogen vallende bruine korte kapsel. Ze loopt op crocs.

Ik vond Glazok via de website van het dorp, een ongelikte site met een paar foto's en een ontwapenend eerlijke tekst: dit is ons dorp, hier gebeurt geen bal, maar je bent hartelijk welkom. Er stond een e-mailadres bij.

Arina Satsjkova komt uit Moskou, is zesentwintig jaar oud, heeft pedagogiek gestudeerd en werkt al twee jaar in het dorp, dat ruim duizend zielen telt, meest van het vrouwelijke geslacht. Ze geeft les op de lagere school die dateert uit 1875. Glazok zelf is nog veel ouder: volgens de kronieken ontstond het in de zestiende eeuw. Arina is hier neergestreken dankzij de organisatie Leraren naar Rusland, die zich inspant om stedelingen